

Nuranə HÜSEYNOVA*

QƏDİM DÖVRLƏRDƏ VƏ ORTA ƏSRLƏRDƏ ETİMOLOGIYANIN İNKİŞAFI XÜLASƏ

Məqalədə qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə etimologiyanın inkişafı problemləri tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Araşdırmada qədim hind dilçiliyində və yunan dilçiliyində vaxtilə etimologiya haqqında olan ilkin elmi mülahizələr təhlil olunur. Burada qədim hind və yunan filosoflarının, xüsusilə stoiklərin etimoloji düşüncəsi haqqında fikirlərə geniş yer verilir. Qeyd olunur ki, orta əsrlərdə Roma dilçiliyinin əsas nümayəndələrindən olan T. Varronun yaradıcılığında da etimoloji şərhələr mühüm yer verilir. Doğrudur, ümumi dilçilikdə elmi etimologiyanın tarixinin XIX əsrlər bağlı olduğu qeyd olunur. Ancaq qədim hind və yunan dilçiliyində, eləcə də orta əsrlərdə Avropada qrammatikanın bir hissəsi kimi etimologiyadan bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: etimologiya, qədim dövr, orta əsrlər, inkişaf, etimon

Antik etimologiya deyərəkən qədim hind, yunan və Roma dilçiliyində etimologiya sahəsindəki çalışmaları nəzərdə tutulur. Deməli, xronoloji cəhətdən qədim etimologiyanın tarixini üç mərhələyə bölmək olar:

- 1) Qədim hind dilçiliyində olan etimoloji baxışlar;
- 2) Qədim yunan dilçiliyində etimoloji baxışlar;
- 3) Roma dönəmində olan etimoloji baxışlar.

Məlumdur ki, dünya dilçiliyinin tarixi qədim hind dilçiliyindən başlayır. Eyni zamanda, ilkin etimoloji görüşlər də qədim hind dilçiliyindən başlayır. Belə ki, vaxtilə qədim hind dilçiliyində dini mətnlər olan vedaların tədqiqi və şərhə zamanı etimoloji baxışlar da irəli sürülmüşdür. Qədim hind poeziyasında eyniköklü sözlərin anaqram prinsipi ilə düzülüşündən istifadə olunurdu. Bu prinsip mənşəyi bir olan və fonetik cəhətdən yaxın səslənən sözlərin bir sistemdə qurulmasına gətirib çıxarırdı. Eyni zamanda, qədim hind poeziyası ilə bağlı şərhələrdə bəzən etimoloji təhlillər də verildirdi. “Riqvədə”da himnlərin mətnində də bu anaqram prinsipi gözlənilirdi. Anaqram prinsipi ilə yanaşı, *etimoloji fiqur* adlanan prinsipin də qədim hind dini mətnlərində, dini poeziyada gözlənilməsi ilə yanaşı, morfoloji analizdən də istifadə olunmuşdu [История лингвистических учений: 1980, s.66-72]. Bütün bu faktlar qədim hind dilçiliyində çox bəsit şəkildə olsa da, primitiv etimoloji düşüncənin varlığı faktını ortaya çıxarır. Qədim hind dini mətnləri, əsasən, mifoloji və ritual mətnlərdən ibarət idi. Brahma adlanan bu mətnlər qədim hind etnotəfəkkürünü və dini-mifoloji təfəkkürü əks etdirirdi.

Qədim hind dilçiliyində etimoloji görüşlərdən bəhs edərkən, birinci olaraq Yaskanın “Riqveda”nın şərhinə həsr olunmuş “Nirukta” əsərini qeyd etmək lazımdır. Belə ki, həmin əsər qədim hind dilçiliyində, şərti olaraq sifət etimologiyaya həsr olunmuş yeganə əsər hesab oluna bilər. Həmin əsərdə müəllifin ayrı-ayrı semantik axtarışları öz əksini tapmışdır. Yaska “Nirukta” əsərində bir çox halda hətta bir söz üçün bir neçə etimon müəyyənləşdirmişdir [История лингвистических учений: 1980, s.70]. Xatırladaq ki, Yaska qədim hind

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı. Email: nuranateacher@gmail.com

dönəmində tanınmış qrammatistlərdən biri olmuşdur. Sanskrit, yəni qədim hind dilinin qrammatikasından bəhs edən “Nirukta” əsərində etimoloji şərhlər də yer almışdır. Çünki hələ o zamanlar dilçilik ibtidai inkişaf dövründə idi, hələ bir çox müstəqil sahələrə ayrılmamışdı. Buna görə də həmin əsərdə etimologiya qrammatikanın bir hissəsi kimi verilmişdir. Nəzərə alaq ki, Roma mütəfəkkiri M.T.Varronun da etimoloji şərhləri qrammatika kitabında verilmişdir. Çünki o zamanlar hələ etimologiya müstəqil dilçilik sahəsi kimi təşəkkül tapmamışdı. İndiyə qədər “Nirukta” əsəri haqqında yazılanlardan əminliklə bu nəticəyə gəlmək olar ki, həmin əsər dilçilik tarixində etimologiyaya həsr olunmuş ilk əsər kimi qəbul olunmalıdır. J.Brokorst Yaskanın “Riqveda” mətnləri ilə bağlı verdiyi şərhləri araşdıraraq onun fikirlərində etimoloji yorumların kifayət qədər bol olduğunu təsbit edir. Onun fikrincə, “*Yaskanın təqdim etdiyi etimologiya semantik etimologiya kimi qəbul olunmalıdır*”. J.Brokorst göstərir ki, “*Nirukta*”da brahmi mətnləri şərh olunduqca, qədim hind sözlərinin semantik etimologiyası da verilir” [Bronkhorst Johannes:2001, s.147-203]. Deməli, etimologiyanın əsas metodlarından biri olan semantik etimologiyanın çox qədim bir tarixi var. Qeyd edək ki, “Nirukta” əsərində verilən mətnlər veda mətnləridir. Həmin əsərdə daha çox veda mətnləri izah olunur. Bu izahlar içərisində etimoloji şərhlər də yer tutur. J.Brokorst “Nirukta” əsərində verilən etimologiyaları daha çox “intellektual əyləncə” kimi qiymətləndirir. Onun fikrincə, “*veda mətnləri ilə bağlı etimoloji şərhlərdə etimologiya ilə miflər arasındakı bağlantı müşahidə olunur. “Nirukta” əsərində verilən “etimoloji şərhlər” birbaşa mifoloji izahlar hesab oluna bilər. Çünki onlar istisnasız olaraq miflərlə bağlı idi*” [Bronkhorst Johannes: 2001, s.153]. Yəni bu təhlil göstərir ki, ibtidai şəkildə olsa da, qədim hind dilçiliyində sözlərin mənşəyindən, ilkin formalarından bəhs olunurdu. Qeyd edək ki, Yaskanın “Nirukta” əsərində daha çox teonimlərin, mifonimlərin, yəni sakral leksikanın etimoloji şərhli verilmişdir. Deməli, etimologiyamı dilçiliyin ən qədim sahələrindən biri kimi qəbul etmək olar. Bu nəticəyə gəlmək olar ki, vaxtilə hind dilçiliyində vedaların şərhində etimologiya ilə bağlı da fikirlər irəli sürülmüşdü.

Dilin kökü, yaranma mənbəyi antik yunan dilçiliyini də düşündürən əsas problemlərdən biri idi. Antik dilçilikdə etimologiyaya dilin mənşəyi haqqında olan bir elm kimi yanaşılırdı. Yəni antik dövndəki etimologiya anlayışı ilə müasir dövrdəki etimologiya anlayışları arasında bir çox fərqlər var. Qeyd edək ki, *etimologiya* termininin dilçiliyə gətirilməsi məhz yunan dilçiliyi ilə bağlıdır. Belə ki, ilk dəfə yunan alimi, stoiklərin nümayəndəsi olan Xrisipp bu termini işləmişdir. Digər bir yunan alimi Hesidor da yaradıcılığında etimologiyadan bəhs etmişdir [Вендина: 2002, s.199]. Bəzi mənbələrdə *etimologiya* termininin ilk dəfə Halikarnaslı Dionisin əsərində işləndiyi iddia olunur [Gülensoy: 2007, s.36]. Yunan filosofu Platonun “Kratil” əsəri isə yunan dilçiliyində etimologiya ilə bağlı aparılan araşdırmaların zirvə nöqtəsini təşkil edir. Bu əsərdə Sokrat, Hermogen və Kratil arasında qurulan dialoqlarda adların mənşəyi məsələsindən bəhs olunur. Əlbəttə, onların dialoqlarında və replikalarında ifadə olunan primitiv etimoloji şərhləri bugünkü etimoloji şərhlərlə müqayisə etmək doğru olmazdı. Ancaq hər halda ilkin mərhələ kimi yunan stoiklərinin etimoloji şərhləri maraqlı və məntiqlidir. Onların dialoqlarından bu qənaət hasil olur ki, adların əksəriyyətini insanlar razılıq və təbiətin qanunlarına əsaslanmaqla yaradırlar. Əsərdə Sokrat və Hermogendən fərqli olaraq Kratil iddia edir ki, “*adları təbiət özü yaratmışdır*” [elektron resurs]. Platonun “Kratil” əsərin klassik etimologiyanın əsas örnəklərindən biri sayıla bilər. “Kratil” əsərində əşyalara ad verilməsindən bəhs olunur. Dialoq əsasında qurulan bu antik əsərdə məfhumlara, əşyalara ad verilməsi məsələsi əsas mövzudur. Yunan filosofu Platonun “Kratil” əsəri dialoq

əsasında yazılmışdır. Bu əsərdə üç filosof: Sokrat, Hermogen və Kratil tərəfindən sözlərin yaranması haqqında diskussiya aparılır. Diskussiyanın əsas mövzusu adlarla təbiət arasındakı əlaqə, bağlantı məsələsidir. Onların prinsipi budur ki, *“adlar özü verilir, adlar doğulur”* [elektron resurs: s. 613]. Əsərdə adların verilməsi haqqında ictimai razılığa haqqında olan nəzəriyyə tənqid olunur. Məlumdur ki, bu konsepsiyaya görə, guya insanlar bir yerə yığışaraq canlı və cansız varlıqlara ad qoymuşlar. “Kratil” əsərində bu nəzəriyyəyə Kratil tərəfindən tənqidi yanaşılır. Bu nəticəyə gəlmək olar ki, həm hind, həm də yunan filosoflarının etimoloji baxışlarında Tanrı tərəfindən insanlara adların hazır şəkildə verilməsi prinsipi əsas götürülmüşdür. Demək olar ki, Platonun “Kratil” əsəri, ümumilikdə, yunan sözlərinin etimoloji şərhinə əsaslanmışdır. Diskussiya şəklində qurulan bu əsərdə yunan sözlərinin mənşəyi haqqında subyektiv mülahizələr aparıcı yer tutur.

Yunan mənşəli *etimologiya* sözü antik dövərdə elmə gətirilərkən indiki anlamdan bir qədər fərqlənirdi. Belə ki, o zamanlar yunan filosofları sözlərin əsl, yəni orijinal anlamlarını təsbit etmək üçün bu termini elmə gətirmişdilər. Onların əsas hədəfi məhz əsl mənaların üzə çıxarılması idi. Praforma və ya arxetip anlayışları elmi etimologiyanın məhsuludur. Bu anlayışlar klassik etimologiyada yox dərəcəsində idi. Təsadüfi deyil ki, qədim yunan dilində *etimologiya* sözünün anlamı da məhz “həqiqi”dir. Yunanca *etymos* “həqiqi, doğru”, *logos* “elm” anlamlarındadır [Откупщиков: 2005, s.9]. Vaxtilə qədim yunan dilçiləri arasında dilin mənşəyini izah edənlər iki qrupa ayrılırdılar. Onlardan birincisinin tərəfdarları Füsey nəzəriyyəsinin təbliğ edirdilər. Füsey nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının fikrincə, dili təbiət özü yaratmışdır. Yəni onların fikrincə, dil təbiət hadisəsidir, təbii şərtlərlə yarılmışdır. Tesey nəzəriyyəsinin tərəfdarları isə hesab edirdilər ki, dili insanlar süni şəkildə yaratmışdır. Dilin mənşəyi haqqında bu ikili yanaşma yunan dilçiliyində uzun müddət diskussiya mövzusu olmuşdur. Antik yunan dilçiliyində dil məsələləri ilə məşğul olanlar arasında stoiklər də var idi. Yunanıstanın paytaxtı Afinada yaranan stoiklər cərəyanı antik yunan fəlsəfəsinin əsas konsepsiyalarını ifadə edənlərdən olmuşlar. Stoiklər mühüm bir fəlsəfi cərəyanın üzvləri idilər. Yunan stoiklərini dilçiliyin müxtəlif məsələləri maraqlandırır. Stoiklər dilin mənşəyi problemi ilə müntəzəm məşğul olurdular. Onların diqqət mərkəzində duran əsas problemlərdən biri də etimologiya idi. Stoiklərdən Xrisipp və Malloslu Kratesin yaradıcılıqlarında dilçilik məsələləri mühüm yer tutmuşdur. Onların fikrincə, *“dilin mənşəyi sözlərin mənşəyi ilə bağlıdır. Sözlərin mənşəyi onları ifadə edən səslərlə bağlıdır”*. Onların fikrincə, *“sözər insan qəlbində, insan ruhunda adlandırdıqları predmet barədə təəssürat yaradır”*. Qeyd edək ki, həm qədim hind, həm də antik yunan etimologiyasının ortaq cəhəti ondan ibarət idi ki, hər iki etimologiya dini-mistik və mifoloji izahlara üstünlük verirdi. Xüsusilə, mifik təfəkkür antik etimologiyada daha dominant idi. Bu fakt da onu göstərir ki, antik etimologiya daha çox mistik mahiyyətli idi, elmlikdən bir qədər uzaq idi. Yunan stoikləri “həqiqi sözlər” axtarışında idilər. Onlar ilk dəfə olaraq sözün həqiqiliyini, sözün mahiyyətini özündə əks etdirən etimon axtarışına cəhd etmişdilər [Лоя, 1968, s.18]. Beləliklə, yunan stoikləri ilk dəfə olaraq etimologiyayı dilçiliyin ayrıca bir sahəsi kimi qiymətləndirmişdilər. *“Bəzi tədqiqatçılar iddia edirlər ki, dünya elmi tarixində ilkin etimoloji düşüncələr yunan filosofu Platona məxsusdur. Daha sonralar isə Roma dilçisi M.T.Varron etimologiyaya aid elmi fikirlər irəli sürmüşdür”* [Откупщиков: 2005, s.23]. Xatırladaq ki, M.T.Varron dünya dilçiliyində latın dilinin qrammatikasının müəllifi kimi adını tarixə yazdırmışdır. Əbülfəz Rəcəbli qeyd edir ki, *“stoiklərin dilçilik sahəsində ən böyük xidməti onların dilçiliyin yeni sahəsini – etimologiyayı yaratmalarıdır. Stoiklərin fikrincə, sözlər səslər vasitəsilə əşyanın həqiqi daxili mahiyyətini ifadə edir.*

Dilin "tərkibi" xarakterdə olması nəzəriyyəsinə əsas götürən stoiklər onun semantik təbiətini qavramağa çalışırdılar. Onların fikrincə, sözün daxili məzmunu əşyanın təbiətini ifadə edir, sözü təhlil etməklə əşyanın mahiyyətini açmaq olar. Buna görə də stoiklər sözün həqiqi mahiyyətini – etimonu açmaq məsələsini qarşılarına qoyurlar. Dilçilikdə sözün həqiqi məzmununu öyrənən elm sahəsinin – etimologiyanın əsası belə qoyulur" [Rəcəbli: 2020, s.30]. Göründüyü kimi, Ə.Rəcəbli, haqlı olaraq, yunan stoiklərinin etimologiyanın təşəkkülündə oynadıqları tarixi rolu yüksək qiymətləndirir. Deməli, antik dövərdə etimologiyanın inkişafı məhz stoiklərin yaradıcılığı ilə bağlı olmuşdur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, qədim hind dilçiliyində də etimoloji şərhlər yer almışdır. Nəzərə alaq ki, yunan dilçiliyi tarixi baxımdan qədim hind dilçiliyindən çox sonralar təşəkkül tapmışdır. Yunan stoiklərini düşündürən əsas məsələlərdən biri sözlərlə əşyalar arasındakı əlaqə olmuşdur. L.Blumfildin qeydlərinə görə, "antik yunan dilçiləri analoqistlər və anomalistlər olmaqla iki əsas qrupa ayrılırdılar. Analogistlər inanırdılar ki, sözlərin mənşəyi və əsl mənaları həmin sözlərin formalarında axtarılıb tapılmalıdır. Belə araşdırmaya onlar etimologiya adını vermişlər" [Blumfild: 1964, s.14]. Sitatdan da göründüyü kimi, yunan stoiklərinin etimologiyaya baxışı çox primitiv idi. L.Blumfild göstərir ki, "yunanların irəli sürdüyü etimoloji prinsiplər ancaq mürəkkəb sözlərin mənşəyini izah edərkən özünü doğruldu. Çünki sadə sözlərdə, daha doğrusu, kök və şəkilçiyə ayrılı bilməyən sözlərin mənşəyini izah edərkən bu prinsip özünü doğrultmur". Məsələn, o yazırdı ki, "bu etimologiyanın nəticəsi olaraq yunanlar bizə göstərdilər ki, nitq formaları zaman keçdikcə dəyişir. Bu dəyişikliyin sistemli tədqiqi zamanı müasir araşdırmaçılar bir çox dilçilik məsələlərini açmağa müvəffəq olmuşlar. Qədim dövr dilçiləri isə dildə baş verən dəyişikliklərin təfərrüatlı tədqiqinə nail ola bilməmişlər" [Blumfild: 1964, s.15]. Antik yunan dilçiliyində tanınmış filosoflar Heraklit və Demokritin də etimologiya ilə bağlı fikirləri olmuşdur. Onlar sözlərin ilkin mənaları haqqında primitiv etimoloji mülahizələr irəli sürmüşlər [Gülensoy: 2007, s.36]. Əlbəttə, yunan etimologiyasını müasir elmi etimologiya ilə müqayisə etmək və yaxud da bərabərləşdirmək düzgün olmazdı, ancaq primitiv də olsa, antik yunan dövərində etimologiya haqqında ilkin elmi təsəvvürlər baxımından çox əhəmiyyətlidir. Yunan stoikləri ad qoyulmanın tanrılarla bağlı olduğunu qeyd edirlər. Beləliklə, stoiklərin fəlsəfi təlimində ilahi başlanğıc konsepsiyası aparıcıdır. Deməli, antik etimologiya daha çox mifik-fəlsəfi baxışlar üzərində qurulmuşdu. Stoiklərin nümayəndələrindən biri olan Avqustin Avreliyin "Troitsa haqqında" adlı əsərində də etimoloji baxışlar yer almışdır [5]. Xristianlıqda *troitsa* termini üç müqəddəs anlayış ifadə edir: Müqəddəs Ruh, Müqəddəs Ata (Allah), Müqəddəs Oğul. Avqustin Avreliyin "Troitsa haqqında" olan əsəri bu müqəddəslərdən bəhs etsə də, verilən şərhlər arasında etimoloji fikirlərə də rast gəlmək mümkündür.

Orta əsrlərdə isə Roma dilçilik məktəbində Varron, Əliy Stilo, Seneka, Avqustin, Trifon, Niqidiy Fiqul və başqaları etimologiyanın müxtəlif problemləri ilə məşğul olmuşdular. Onlar etimologiyaya "həqiqi", yəni ilkin mənaların öyrənilməsi kimi baxırdılar. Qədim Roma dövərində M.Verriy Flak, S.Pompeya Festa, Q.Svetoniy Trankvillin yaradıcılıqlarında da etimologiya ilə bağlı müəyyən nəzəri fikirlər irəli sürülmüşdür [Севицки: 2006, 219-220]. Roma alimi Mark Terensi Varron "Latın dili haqqında" əsərinin birinci cildində etimoloji şərhlərə geniş yer ayırmışdır. Ümumiyyətlə, M.T.Varronun əsərlərində etimologiya nəzəriyyəsi, etimologiya əleyhinə fikirlər, etimologiya tərəfdarı olan fikirlər, etimologiyanın forması, etimologiyanın təbii məsələlərindən bəhs olunur [Varron:2020, s.13]. Qeyd edək ki, M.T.Varronun etimoloji təhlillərində daha çox onomastik vahidlər yer alır. Maraqlıdır ki, M.T.Varron semantika ilə etimologiyayı sintez şəklində götürür [Var-

ron:2020, s.16]. M.T.Varronun verdiyi qiymətli məlumatlar müasir dövrdəki bir çox sözlərin etimologiyasının açılması üçün açar rolunu oynaya bilər. Məsələn, məlumdur ki, rus dilində *вино* (“çaxır”), *виноград* (“üzüm”) sözləri var. M.T.Varron göstərir ki, “*latin dilində vineta və vineae “üzümlüklər” sözləri çoxlu vites “tənəklər”dəndir. Vitis “tənək” vinum “şərab”dəndir, o isə “vis” gücdəndir, buradan da vindemia “üzüm yığıcı” sözü əmələ gəlib, çünki o vinidemia “şərab çıxarmaq”, yaxud vitidemia “tənək çıxarmaq” deməkdir*” [Varron:2020, s.34]. M.T.Varronun həmin informasiyasından bu nəticəyə gəlmək olar ki, müasir rus dilində geniş şəkildə işlənən *вино* (“çaxır”), *виноград* (“üzüm”) sözləri latın mənşəlidir və *vinum* kökündəndir. Təsadüfi deyil ki, M.T.Varron etimologiyasını *sözlərin mənşəyi haqqında elm* adlandırır və Siserona müraciətlə yazdığı V kitabında qeyd edir ki, “*mən latın dilində adların hansı yollarla əşyalara verildiyini altı kitabda izah etməyi öz öhdəmə götürmüşəm. Bu kitabdan əvvəl artıq bunların üçünü yazmışam və onları Septimiyə ünvanlamışam, onlarda mən etimologiya adlanan elm sahəsindən söz açmışam*” [Varron:2020, s.15]. Sitatdan da görüldüyü kimi M.T.Varron etimologiya deyərəkən sözlərin necə yarandığını nəzərdə tutur. Deməli, M.T.Varron bəsit şəkildə də olsa, sözlərin morfonoloji və semantik inkişafının etimologiyada nəzərə alınmalı olduğunu diqqətə çatdırır. O, bu barədə yazır: “*müraciət olunan sözlərin heç də hamısı artıq mövcud deyil, çünki aradan keçən müddət onların bəzilərini gizlətməmişdir. Nə indi işlənən sözlərin hamısı müəyyən qeyri-dəqiqlik olmadan işlənir, nə də düzgün işlənən hər bir söz qədimdə olduğu kimi qalır, çünki bir çox söz hərflərin dəyişməsi ilə maskalanmışdır*” [Varron:2020, s.16].

Orta əsrlərdə Avropada xristianlığın inkişafı və təbliği ilə bağlı olaraq dilçiliyin də bir sıra sahələrinin inkişafı baş tutdu. Bu dövrdə latın dili ilə bağlı yazılan qrammatika kitablarında etimologiya haqqında da bəhs olunurdu. Orta əsrlərdə ispan yepiskopu İsidor Sevilski tərəfindən yazılan və 20 kitabdan ibarət ensiklopediya “Etimologiyalar və yaxud başlanğıc” adlanırdı. Yəni onun etimologiya adlandırdığı, əslində, ensiklopediyalar idi. Deməli, orta əsrlərdə etimologiya anlayışına fərqli baxışlar var idi. Vaxtilə yunan stoiklərinin adların qoyulması, mənşəyi məsələsi orta əsrlərdə məhz İsidor Sevilskinin etimoloji mühakimələrinin əsasını təşkil edirdi. Onun etimoloji mühakimələrinin metodoloji mənşəyində yunan dilçilərinin irəli sürdüyü sözlərlə əşyalar arasındakı bağlantı, əlaqə fərziyyəsi dayanırdı. O, adlarla onların mahiyyəti haqqındakı analogiyaları mühüm şərt hesab edirdi. Sözlərlə əşyalar arasındakı əlaqə, yəni adların mənşəyi xristianlıq fəlsəfəsinin konsepsiyası ilə bağlı idi. Hələ XIII əsrdə ingilis alimi Rodcer Bekon etimoloji mülahizələr irəli sürmüşdü [Лоя, 1968, s.169]. Ümumiyyətlə, Orta əsrlərdə Avropa dilçiliyində etimologiya ilə bağlı Mark Terrensi Varron, Avqustin Avreliy, Fransua -Mari Arue (Volter), Kristof Martin Viland, Avqust Fridrix Pott, Xristian Fridrix Ditsin araşdırmaları vardı [Тейш: 2019, s.10-11]. XVIII əsrdə Leybnis, XIX əsrdə isə Rasmus Rask etimologiya ilə bağlı mülahizələr yürütmüşlər [Лоя, 1968, s.169]. Qeyd edək ki, orta əsrlərdə etimologiya daha çox qrammatikanın bir bölməsi kimi öyrənilirdi. 1619-cu ildə Meletiya Smotritskoqonun müəllifliyi ilə nəşr olunan “Düzgün slavyan sintaqmasının qrammatikası” adlı əsərdə etimologiya məhz qrammatikanın dörd bölməsindən (orfoqrafiya, etimologiya, sintaksis, prosodiya) biri kimi qeydə alınmışdır. O zamanlar linqvistikada etimologiya sözün mənşəyi və sözün dəyişməsi kimi anlaşılırdı [Введенская: 2204, s.8-9]. İsidor Sevilski də orta əsrlərdəki ənənəyə uyğun olaraq etimologiyadan müstəqil bir linqvistika sahəsi kimi deyil, qrammatikanın tərkib hissəsi kimi bəhs edir. İsidor Sevilski *etimologiya* termininin izahını özünəməxsus şəkildə verir. Onun fikrincə, “*etimologiya sözün mənşəyidir, etimologiya adlarla feillərin izahı ilə onların mənşəyinin müəyyənəlməsi, təsbit olunmasıdır*” [Ведина: 2002, s.39-40]. İsidor

Sevilski araşdırmalarında semantikaya üstünlük verməyin tərəfdarı idi. Təsadüfi deyil ki, onun bir məşhur fikri ümumi dilçilikdə aforizmə çevrilmişdir: “Əşyalara ad vermək, əşyaları adlandırmaq onları izah etmək deməkdir” [Вендина: 2002, s.46]. İsidor Sevilski qeyd edir ki, “Aristotel və Siseron etimologiyanı “işarə” kimi şərh etmişdir. Çünki Aristotel ad və feilləri əşyaların əlaməti kimi səciyyələndirmiş və qəbul etmişdir”. İsidor Sevilskinin fikrincə, “sözün mənasını təfsir edərkən, onun hardan qaynaqlandığını, mənşəyini müəyyənləşdirdikdə onun mənasının daha aydın dərk etmiş olursan. Etimologiya aydın anlaşılarda əşyalar haqqında olan məlumat bütünlüklə dərk olunma bilər” [Севилски: 2006, s.39]. Beləliklə, hələ orta əsrlərdə İsidor Sevilski etimologiyanın elmi əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirməyi bacarmışdı. O, etimologiyanın adların dərk olunmasındakı psixoloji-fəlsəfi və linqvistik rolunu düzgün qiymətləndirirdi. Yəni İsidor Sevilski dilçilik tarixində ilk dəfə olaraq etimologiyaya kompleks yanaşmağa cəhd etmiş, bu dilçilik sahəsinin mövqeyini və rolunu çox dəqiq təsbit etməyə nail olmuşdu.

Maraqlıdır ki, İsidor Sevilski *etimoloji adlar* terminindən istifadə edir. O, etimoloji adlar deyərək törəmə, etimoloji cəhətdən düzəltmə sözləri nəzərdə tutur. İsidor Sevilski bu qənaətə gəlir ki, “bütün adlar etimoloji adlar kimi qəbul oluna bilməz. Çünki adların bir qismi onların təbiətinə, əlamət və keyfiyyətinə uyğun olaraq verilən qədim adlardır, bir qismi isə özbaşına, yəni insanların özünü sonradan verdikləri adlardır”. Onun fikrincə, “etimoloji adlar, ilk növbədə, bu və ya digər səbəbdən verilir”. Məsələn, o, nümunələr göstərir: *reges* (“çar”) sözü *regendum* (idarə etmək) sözündən yaranmışdır, həmçinin *regte agendum* (“düzgün davranış”) sözü də var. Mənşəyinə görə də verilən adlar var, məsələn, *homo* (“insan”) sözü *humus* (“torpaq”) sözündən yaranıb. Həmçinin əks mənaya görə yaranan adlar da var. Məsələn, *lutum* (“çirk”) sözü *lavando* (“yuyulmaq”) sözündən yaranıb. Həmçinin *lukus* (“müqəddəs meşə”) sözün *parum luceat* “ışıqdan məhrum olan” sözündən təşəkkül tapıb [Севилски: 2006, s.39]. İsidor Sevilski qrammatika bəhsində olsa da, etimologiyanın prinsipləri və tətbiq üsulları haqqında ilk dəfə geniş, təfərrüatlı məlumat verən şəxs kimi adını tarixə yazdırmışdır. Onun etimologiya haqqındakı müfəssəl məlumatı orta əsrlərdə etimologiya haqqında kifayət qədər məlumat olduğunu təsdiqləyir. İsidor Sevilski, haqlı olaraq, etimologiyaya sözlərin mənşəyi haqqında elm kimi baxmışdır.

Beləliklə, antik dövrdə və orta əsrlərdə etimologiya elminin inkişafını izlədikdə bu qənaətə gəlmək olur ki, həmin dövrlərdəki etimoloji baxışlar daha çox dilin mənşəyi problemi ilə bağlı olmuşdur. Nə qədər primitiv şəkildə olsa da, həmin dövrlərdə təşəkkül tapan etimoloji mülahizələr müasir etimoloji çalışmaların nəzəri və metodoloji əsasında dayanır. Bir nüansı qeyd edək ki, XIX əsrə qədər elmi etimologiya olmamışdır. O dövrə qədər olan etimologiya ilə indiki etimologiya çox fərqlənirdi. XIX əsrə qədər olan etimologiya sözün ilkin formasının bərpasına deyil, “həqiqi, əsl sözün bərpası” prinsipinə əsaslanırdı. Belə ki, bu dövrdə dilçilikdə etimon dedikdə ilkin praforma deyil, xalq tərəfindən unudulan, mövcud olmayan, işlədilməyən söz forması nəzərdə tutulurdu. Bütün bunlar isə elmi etimologiyanın düzgün dərk olunmasına mane olurdu, etimologiyayı əsas məqsədlərindən uzaqlaşdırırdı. Elmi etimologiyanın tarixi XIX əsrdən başlayır. XX əsrdə isə etimoloji araşdırmalar yeni paradimələr əsasında inkişaf edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Blumfeld, L. Dil. Language / L.Blumfeld. – New York-Chicago-San Fransisco Toronto: 1964.
2. Rəcəbli, Ə. Dilçilik tarixi / Ə.Rəcəbli. I kitab. – Bakı: Nurlan, – 2007.– 528 s.
3. Varron, M.T. Latın dili haqqında: [2 cildə] / M.T.Varron. – Bakı: Elm və təhsil, – c.1. – 2020. – 240 s.

4. Gülensoy, T. Türkiyede etimoloji sözlük ve sözcük etimolojisi üzerine yayımlanan makalelere dair bir bibliyografiya denemesi. *Bellekten*, 2007. – s.35-66.: [Elektron resurs] / URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/722228>
5. Аврелий, А. О Троице / А.Аврелий. – Краснодар: Глагол, – 2004. – 416 с.
6. Введенская, Л.А. *Этимология* / Л.А.Введенская, Н.П.Колесников. – СПб.: – Питер, – 2004. – 221 с.
7. Вендина, Т.И. Словообразование как источник реконструкции языкового сознания // – Москва: Вопросы языкознания, – 2002. №.4, – с.42-72.
8. *История лингвистических учений. Древний мир* / Под.ред. А.В.Десницкая. – Ленинград: Наука, –1980. – 258 с.
9. Лоя, Я.В. *История лингвистических учений* / Я.В.Лоя. – Москва: Высшая школа, – 1968. – 308 с.
10. Откупщиков, Ю.В. К истокам слова. Рассказы о науке этимологии / Ю.В.Откупщиков. – Санкт-Петербург: Авалон Азбука-классика, – 2005. –352 с.
11. Севилски, И. *Этимологии или Начала: [В XX книгах]* / И.Севилски. – Спб.: Евразия, – Кн. I-III.–2006. – 352 с.
12. Теуш, О. *Методы этимологических исследований*. – Москва: ИНФРА-М,– 2019.
13. Bronkhorst Johannes: *Etymology and magic: yāska's nirukta, plato's cratylus, and the riddle of semantic etymologies numen*, Vol. 48 Brill NV, Leiden (2001),
14. <https://plato.spbu.ru/TEXTS/PLATO/Losev/plato0120.pdf>

DEVELOPMENT OF ETYMOLOGY IN ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES ABSTRACT

The article deals with the problems of the development of etymology in ancient times and the Middle Ages. The study analyzes the initial scientific considerations about etymology in ancient Indian linguistics and Greek linguistics. Here, a large place is given to the ideas about the etymological thought of ancient Indian and Greek philosophers, especially the Stoics. It is noted that in the works of T. Varro, one of the main representatives of Roman linguistics in the Middle Ages, an important place is also given to etymological interpretations. True, in general linguistics it is noted that the history of scientific etymology is connected with the 19th century. However, in ancient Indian and Greek linguistics, as well as in Europe in the Middle Ages, etymology was mentioned as part of grammar.

Key words: *etymology, antiquity, middle ages, development, etymon*

РАЗВИТИЕ ЭТИМОЛОГИИ В ДРЕВНОСТИ И СРЕДНИЕ ВЕКА РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются проблемы развития этимологии в древности и средневековье. В исследовании анализируются первоначальные научные представления об этимологии в древнеиндийской лингвистике и греческой лингвистике. В ней уделяется большое внимание идеям древнеиндийских и греческих философов, особенно стоиков, относительно этимологической мысли. Отмечается, что этимологические толкования играют важную роль и в творчестве Т. Варрона, одного из главных представителей римского языкознания в Средние века. Верно, что в общем языкознании история научной этимологии восходит к XIX веку. Однако этимология упоминалась как часть грамматики в древнеиндийской и греческой лингвистике, а также в средневековой Европе.

Ключевые слова: *этимология, древность, средние века, развитие, этимон*